

מרק וולוביץ

ביקורת ספר: תורת ישראל הגרמנית

Abigail Gillman, *A History of German Jewish Bible Translation* (Chicago: The University of Chicago Press, 2018)

בין שנות ה-80 של המאה ה-18 ועד לשואה פרסמו רבנים, חוקרים והוגים יהודים לא פחות מ-16 תרגומים של התנ"ך לשפה הגרמנית. תפוקה זו של תרגומים לשפה זרה, שאין כדוגמתה בהיסטוריה היהודית המודרנית, מקפלת בחובה שורה של מתחים ופרדוקסים, שאפיינו את ההיסטוריה של יהודי גרמניה בעידן האמנציפציה. מצד אחד, תרגום התנ"ך היה אמצעי ספרותי, תיאולוגי ופוליטי להנכחת התורה בחברה היהודית המודרנית ולהנגשתה לקהל הרחב—נשים וגברים, מלומדים והדיוטות, יהודים ולא יהודים. לנוכח האנרגיה היצירתית והעושר הספרותי שבקע מתוך התרגומים האלה, ניתן לראות בתרגומי התנ"ך עדות לחינוניות יוצאת דופן של ההווה היהודית במרחב הדובר-גרמנית.

מצד שני, יש במסורת זו כדי להעיד על שבר בזהות ובמבנים החברתיים של יהודי גרמניה. מאז החלו לעזוב מסגרות חינוכיות מסורתיות ולאמץ את השפה והתרבות הגרמנית, התערערה במידה רבה זיקתם של רבים מיהודי גרמניה למקורות העבריים. מתוך מצב עניינים זה, כשטרנספורמציות כלכליות, תרבותיות ולשוניות שינו את פניה של יהדות גרמניה, מסורת תרגומי התנ"ך מראה עד כמה הקיום היהודי הפך להיות נטוע בשפה הגרמנית. יתרה מכך, שורת התרגומים, שלעתים הוכנו בו-זמנית, שיקפה גם את השסעים הפוליטיים של יהדות גרמניה מאז עידן הנאורות. בנסיונותיהם של רבנים ואנשי רוח לעגן את הלגיטימציה של זרם מסוים בחברה היהודית, ביקשו המתרגמים להראות כיצד התנ"ך, בתרגומו הגרמני, מגלם גישות תיאולוגיות ואידיאולוגיות פוליטיות שעימן הזדהו. העובדה שאת מלאכת תרגום התנ"ך לקחו על עצמם כמה מהדמויות הפוליטיות הבולטות של יהדות גרמניה מעידה יותר מכל על הפיכתו של התנ"ך לכלי פולמוס בוויכוח עז ומתמשך בין זרמים שונים של יהדות גרמניה על משמעות הקיום היהודי המודרני מחוץ לכותלי בית הכנסת.

בספרה החדש, *A History of German Jewish Bible Translation*, אביגיל גילמן, חוקרת ספרות מאוניברסיטת בוסטון, פורשת את ההיסטוריה של תרגומי התנ"ך היהודיים בגרמניה ושוזרת את המשמעויות השונות שהתרגומים נשאו בקרבם. גילמן מבחינה בין ארבעה "גלי תרגומים", כשכל אחד מהם נידון בנפרד תוך עמידה על מאפייניו. אלה מלמדים על המשמעויות האידיאולוגיות והתיאולוגיות שהמחברים ביקשו ליצוק לתוך התרגומים. בה בעת, כפי שגילמן מראה, הם מלמדים על הדרכים בהן התרגומים הושפעו מקודמיהם, התמודדו עמם, והתנערו מהם.

הגל הראשון, "תנ"ך הנאורות היהודית", מתמקד בתרגומו הקאנוני של משה מנדלסון, שגרסתו לחומש—אותה חיבר בגרמנית תקנית אך באותיות עבריות—היתה לסמל של השאיפה להפוך את התרגום לאמצעי, שדרכו יוכלו יהודים לרכוש חינוך רחב, כיאה לערכי הנאורות. הן מהלליו והן מבקריו של מנדלסון נהגו לראות בתרגום סמל וזרז של התמורות המהפכניות, שפקדו את יהודי גרמניה באותה תקופה. מנדלסון השתמש בתרגומו בשפה בהירה ומדויקת, בשעה שביקש "לפתור" כמה מהשאלות הפתוחות והניסוחים המעורפלים והרב-משמעיים של המקור העברי. אלא שגילמן מראה שגישתו של מנדלסון הייתה פחות מהפכנית מכפי שנהוג לחשוב. ראשית, באותם עשורים, אינטלקטואלים ואנשי רוח במערב אירופה העלו על נס את התנ"ך כאמצעי לקידוד מיתוסים עתיקים לכדי קורפוס מודרני של רעיונות הנאורות. הצבתו של התנ"ך בלב התרבות היהודית המודרנית באירופה אכן הייתה חדשנית, אולם היא הייתה חלק ממגמה רחבה יותר בתרבות האירופית של שלהי המאה ה-18 ותחילת המאה ה-19.

שנית, גילמן מראה שהשאיפה של מנדלסון להגיע לבהירות לשונית מקסימלית לא הייתה חדשה. תרגומי תנ"ך נוצריים מהתקופה, כמו גם תרגומי תנ"ך ליידיש שיצאו לאור באמסטרדם ב-1678-79—שמנדלסון הכיר היטב—התאפיינו גם הם בשאיפה לבהירות לשונית ותוכנית. בכך סטו תרגומי התנ"ך החדשים ממסורת התרגומים היהודית של דורות קודמים, שהתאפיינו בתרגומים מילוליים של המקור. חידוש נוסף של התרגומים הללו היה במודעות לכך שמדובר במוצר צריכה, שנועד לציבור הרחב ואמור להיות נגיש ואטרקטיבי. העיצוב המהודר והמקצועי, שבהם התהדרו ספרי התנ"ך ביידיש ובגרמנית בתקופת הגל הראשון, סימנו את הפיכתו של התנ"ך לסמן תרבותי מעבר לגבולות הלימוד הדתי. בתרגומו לגרמנית, התנ"ך נועד להיות מודל לשימוש בלשון בהירה, לשקף ערכי תבונה ומוסר, ולהיות בעל ערך אסתטי מובהק. לשם כך, הגרסאות החדשות לא נרתעו מתרגום שהפגין בניסוחיו מידה (זהירה) של עצמאות והבהרת תוכן. זאת ועוד, מתרגמי התנ"ך של הנאורות היהודית לא ביקשו להסתיר את נוכחותם כמתווכים בין המקור העברי לקהל הקוראים, אלא פירטו את השיקולים שמאחורי בחירותיהם הלשוניות והסגנוניות. מנדלסון מתגלה איפוא כדמות פורצת דרך, אך עם זאת, ככזו שאימצה לחיקה צורות מחשבה ופרקטיקות, שהיו נהוגות בעולם היהודי ומחוצה לו.

הגל השני מכיל הוצאות תנ"ך משנות ה-30 וה-40 של המאה ה-19—המוכר שבהם הוא תרגומו של ליאופולד צונץ ותלמידיו—אשר נועדו בבירור לקהל יהודי דובר-גרמנית, שהתרחק ממסגרות מסורתיות. באותן שנים, רבנים וקהילות יהודיות השתתפו בפולמוסים עזים סביב מגמות רפורמיות בחיי הדת של יהודי גרמניה, וכן סביב מידת האיזון בין מקומה של העברית כשפת הקודש לעובדה שעולמם הפנימי והחברתי של רבים מפקדי בית הכנסת עוצב בשפה הגרמנית. דור המתרגמים החדש התרחק—אם כי לא לחלוטין, ולא תמיד במפורש—

ממחויבותו של מנדלסון לגרמנית צחה, וביקש להשיב לתרגום סגנון עברי. בעוד שמנדלסון הנגיש את התוכן והסגנון, התנ"ך של צונץ היה נגיש פחות ושימר לעתים את כללי התחביר העברי. הגישה ההבראיסטית של צונץ, גילמן מסבירה, "לא הייתה תכלית בפני עצמה, אלא נסיון לשחזר ואף לקדש מחדש את ההוד העתיק והאותנטיות ההיסטורית של כתבי הקודש באמצעות דבקות ולמדנות". אם הדור הקודם ביקש לקרב את התנ"ך לשפה הגרמנית, הרי שהדור השני משך אותו חזרה, במידה מסוימת, לעברית. את פערי ההבנה שנוצרו בתרגום החדש מילאו כמה מהמחברים באמצעות הסברים פילולוגיים ופרשניים—ברוח האתוס המדעי והרציונלי שנישא באותן שנים באוניברסיטאות גרמניות ובקרב מלומדים יהודים.

הגל השלישי של התרגומים, שהתפרש על פני שלושת העשורים הבאים של המאה ה-19, התאפיין, לדעת גילמן, בחיזוק והעשרת האלמנט הפדגוגי של התרגום, תוך שילוב הערות נרחבות ומבארות, וכן איורים, שנועדו להקל על הבנת הטקסט. הפן הפרפורמטיבי של התנ"ך, שהתבטא באחידות סגנונית ושילוב אלמנטים אמנותיים, נועדו להפוך את התנ"ך ל-Gesamtkunstwerk, כלומר יצירה השואפת לגדולה אמנותית לצד תפישה ערכית קוהרנטית וחובקת-כל. התנ"ך של הגל השלישי, גילמן טוענת, "נועד להציג לראווה את המערכת היהודית הדתית בשלמותה". הערות הפרשנות, שליוו את ספרי התנ"ך שגילמן בוחנת—פרי עטם של לודוויג פיליפסון ושמסון רפאל הירש—לא אימצו את הפוזיטיביזם המדעי של קודמיהם, אלא שיקפו את היות מחבריהם רבנים ואנשי ציבור. האתוס הלמדני נכרך עם תחושת שליחות של המתרגמים כמנהיגי קהילות יהודיות. אף על פי שהציגו תפישות עולם שונות בתכלית בתוך המרקם החברתי של יהודי גרמניה—הירש היה רב אורתודוקסי, בעוד פיליפסון זוהה עם מגמות רפורמיות—שניהם היו תוצר של זמנם, הפיצו את תורתם כעורכי עיתונים פופולאריים וכסופרים, ופנו למלאכת התרגום כחלק מהנסיון לעצב את אופיין של הקהילות היהודיות בגרמניה ואת תרבותן. שניהם ביקשו להציג את התנ"ך, באמצעות התרגום, כקורפוס עשיר אך בעל משמעות אחידה, שממשיכה להיות עכשווית ורלוונטית.

הגל הרביעי מביא את מסורת תרגום התנ"ך אל המאה ה-20, ומתמקד בשני תרגומים. האחד הוא תרגומם של מרטין בובר ופרנץ רוזנצווייג, שזכה למחקר נרחב בשנים האחרונות, למשל בספריהן החשובים של נעמי זיידמן, מרה בנימין וליאורה בטניצקי.¹ בובר ורוזנצווייג החלו במלאכת התרגום בשנות ה-20, ובובר המשיך לעמול עליו לאחר מותו של רוזנצווייג ב-1929. העבודה המשותפת של שתי דמויות מפתח במחשבה הגרמנית-יהודית של

¹ Mara H. Benjamin, *Rosenzweig's Bible: Reinventing Scripture for Jewish Modernity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009); Naomi Seidman, *Faithful Renderings: Jewish-Christian Difference and the Politics of Translation* (Chicago: The University of Chicago Press, 2006); Leora Batnitzky, *Idolatry and Representation: The Philosophy of Franz Rosenzweig Reconsidered* (Princeton: Princeton University Press, 2000).

המאה ה-20 וחורבנה של יהדות גרמניה העניקו למפעל התרגום של השניים משמעות כמעט מיתית. לכך גם תרמה העובדה שבובר ורוזנצוויג הותירו אחריהם שלל מכתבים, טיוטות ומאמרים, שבהם פירטו את לבטיהם וכוונותיהם בעת ששקדו על התרגום. בובר ורוזנצוויג ביקשו להשיב את הרוח העברית אל תוך הגירסה הגרמנית, תוך יצירת לשון שנשמעה מוזרה ואפילו צורמת לקוראי גרמנית, ובכך בא לידי ביטוי המתח בין שתי השפות ובין הזהויות ההיסטוריות הגלומות בה. על-ידי יצירת ביטויים חדשים ובחירת מילים נדירות וארכאיות, הקורא הגרמני היהודי אמור היה להרגיש תחושת ריחוק מהתרגום הגרמני, ובכך לקרב אותו, באופן דיאלקטי, למרחב הלשוני הסמוי מן העין שגולם במקור העברי. אלא שכפי שגילמן טוענת, כאשר ממקמים את התרגום בתוך מסורת התרגום הגרמנית-יהודית, נראה שגישתם של בובר ורוזנצוויג הדהדה את גישתם של מתרגמים קודמים, בייחוד זו של צונץ.

בובר ורוזנצוויג הקדישו תשומת לב רבה לצורך לקרב את הקורא היהודי מחדש לעולם מיתולוגי קדום, לעורר בו רגש של הכרה במשמעות השייכות לקולקטיב היהודי. גילמן מחדדת את הנקודה הזו על-ידי הצבת תרגומם של בובר ורוזנצוויג לצד ברטה פפנהיים, מחנכת והוגה אורתודוקסית, שתרגמה לגרמנית את "צאינה וראינה", חיבור ביידיש מהמאה ה-16, שהנגיש את סיפורי התנ"ך לקהל הקוראים, ובעיקר הקוראות, של יהדות אשכנז. הגל הרביעי, כפי שהוא בא לידי ביטוי בתרגומיהם של השלושה, ניכר בהפניית גב לערכי שכלתנות רציונליסטית כמו גם לאידיאל הבילדונג (Bildung). במקום זאת, בובר, רוזנצוויג ופפנהיים הפגינו מחויבות לחינוך באמצעות פעילות ציבורית ופוליטית ועריכת מהדורות וספרים, שנועדו לקהל הרחב. הם אימצו גישות מודרניסטיות ואקספרימנטליות לשם קידום הרעיון של יהדות חיה ודינאמית, המעוגנות לאו דווקא בקיום מצוות, אלא בחיזוק הרגש, הזהות, ותחושת השייכות לקולקטיב היהודי. מבחינה זו, תרגומה של פפנהיים היה אפילו רדיקלי מזה של בובר ורוזנצוויג, בכך שהוא נשען על תרגום גרסה יידית פופולרית, שמנגישה את התנ"ך בצורת מעשיות וסיפורים.

בהתכתבות מרתקת בין בובר לפפנהיים, שגילמן מנתחת בספרה, אנו מוצאים הד למתחים שבלב מסורת תרגום התנ"ך לגרמנית. פפנהיים קובלת על כך שבחברה היהודית שסביבה לא ניתן עוד למצוא בנקל את הגישה הבלתי-אמצעית, התמימה, האישית, לסיפורי התנ"ך. ספר הספרים אינו משמש כמשען, כמקור הזדהות ונחמה. "אני סבורה שבזמנים קשים [יהודים] רבים פונים לגתה ולא לתנ"ך". אלא שפועלו החינוכי של בובר, לדעת פפנהיים, לא גורם ליהודים לאהוב את התנ"ך ולהתקרב אליו, אלא מבצע "אינטלקטואליזציה קיצונית של התנ"ך". בובר דורש מקוראיו "להגיע לתנ"ך ביזע ועמל. כמה נורא". עם זאת, גישותיהם של בובר, רוזנצוויג וקודמיהם –

במרכזן השאיפה לנסח את משמעותו של התנ"ך במונחים לאומיים, רציונליים או רומנטיים—היו ונותרו תוצר של עולם המושגים המודרני שבתוכו פעלו יהודי גרמניה.

מסורת התרגומים העשירה, שחלקם יצאו במהדורות רבות לאורך השנים ונקראו ברחבי אירופה, מערערת את הנטייה הפופולארית לראות במודרניזציה של יהודי גרמניה תהליך סוחף של התרחקות מהמסורת היהודית. כפי שמראים מחקרים קודמים פרי עטם של יעקב שביט, מרדכי ערן, אלן לוונסון, אניטה שפירא ואחרים, שאליהם מצטרף ספרה של גילמן, משמעותו של התנ"ך בעת החדשה חרגה מהמרחב התיאולוגי.² הוא היה לאובייקט כינון זהות קולקטיבית, מוצר צריכה, גשר לדיאלוג אינטלקטואלי ופוליטי עם החברה הנוצרית, סמל לאומי חילוני, וספר חינוך בעל משמעויות אוניברסליות. תרגומי התנ"ך שיצאו בזה אחר זה מעידים על אי-הנחת סביב מקומו הלא יציב של התנ"ך, על הצורך שחשו המתרגמים לעצב, להדר, להבהיר, ואפילו לכתב את המקור כדי להבטיח שימלא מקום מהותי בחברה היהודית.

בעידן שבו השפה העברית כמעט שמוגה מהמרחב הציבורי היהודי, ועולם המושגים הרליגיוזי התחדש תדיר, כתבי הקודש שינו גם הם את תפקידם. בהקשר זה חשוב לעמוד על תפנית מהותית שגילמן מקדישה לה מקום מועט יחסית בספרה, והיא התחזקותו של השיח הלאומי והאנטישמי בגרמניה של סוף המאה ה-19. שיח זה, שחידד הבדלים אתניים ותרבותיים בין קבוצות לאומיות שונות, הביא לכך שהחיבור בין תרבות יהודית לגרמנית—שעל בסיסו נבנתה מסורת התרגומים הארוכה—היה נתון לביקורת ולמתקפה. תנועות פוליטיות לאומניות, שהלכו וצברו אהדה, הציגו את יהדות גרמניה כנטע זר, לעתים תוך התמקדות במוטיבים של שוני לשוני. בה בעת, התנועה הלאומית היהודית, ובעיקר הזרמים הציוניים במזרח אירופה ובארץ-ישראל, ביקרו במישרין מגמות היטמעות תרבותית בקרב יהודי גרמניה וראו בהן עדות להתרחקות משורשיהם ההיסטוריים והלאומיים. תרגומי התנ"ך של בובר, רזנצווייג ופפנהיים, שגילמו מתח מובנה בין התוכן—ספר הספרים היהודי—למדיום—השפה הגרמנית—היו במידה רבה אשור, אך גם מענה לטענה בדבר הריחוק של יהודי גרמניה מעברם. הצורך להוכיח ולהבהיר את הקוהרנטיות, העוצמה והרלוונטיות של התנ"ך לקיום היהודי המודרני העיד על כך שכל אלו לא היו מובנים מאליהם. מבחינה זו, 16 תרגומי התנ"ך פרי עטם של יהודי גרמניה שיקפו קירבה עמוקה לתנ"ך—והמשמעויות השונות הגלומות בו—לצד חרדה מפני התרחקותו.

מרק וולוביץ הוא עמית מחקר במכון פירס לחקר האנטישמיות בבירקבק, אוניברסיטת לונדון.

² אניטה שפירא, התנ"ך והזהות הישראלית (מאגנס, 2005).
Yaacov Shavit and Mordechai Eran, *The Hebrew Bible Reborn: From Holy Scripture to the Book of Books, A History of Biblical Culture and the Battles over the Bible in Modern Judaism* (De Gruyter, 2007); Alan Levenson, *The Making of the Modern Jewish Bible* (Rowman & Littlefield, 2011).